

Gondolatok a kettősnyelvű diákokról és az anyanyelvoktatásról – „kevesebbet” vagy többet?

„A táblánál álltam, körzövel, vonalzóval, s a jó tanulók biztonságával szerkesztettem az ábrát, az aznapi leckét. Egyenest húztam a B és F pontok között. – Mondd is, amit csinálsz – szólt hozzám a tanár. – Egyenest húzok a bé és áff pontok között – feleltem. A tanár mosolyogva felütötte a fejét. – Mi között? – A bé és áff pontok között – ismételt. Egy kicsit tájszólásban beszéltem. – Nem áff, hanem eff. – Igenis. – Mondd ki, hogy eff. – Áff – mondtam tisztán és félreérthetetlenül. – Nem áff! Mondd, ahogy kell. Hallgattam. Tudtam, hogy nálunk tájszólásban beszélnek, nem ő-vel, amit később igen szépnek találtam, hanem az e-t hol egész zártan ë-nek, hol nyíltan csaknem á-nak ejtve; közönségesebb szavainkat például, ha a pusztaiak módjára morzsolás helyett zsurmolást mondtunk, anyánk elég gyakran kijavította, de csak a szavakat, mert a hangokat ő is úgy ejtette, mint mindenki. Nagyapa is gúnyolódott néha velünk, mert ő alföldiesen beszélt; igaz, hogy néha mi is neveltünk az ő szavain. – No, mondd hát – s nyelvem megbénult. Hirtelen meggyűlöltem a kiejtésemet. – Mi lesz? – Áff – nyögtem ki végre halkán, végső erőfeszítéssel. Az osztály fölrohögött. – Hová való vagy? – kérdezte a tanár. Nem válaszoltam. – Pusztai! – kiáltotta valaki. – Bregócs.”¹

A kettősnyelvűséggel kapcsolatos lelki-szellemi megpróbáltatásoknak ezen iskolapéldáját, Illyés Gyulának a „nagy áff”-ről szóló történetét valamennyien ismerhetjük. Az ehhez hasonló pedagógiai baklövések tömegéről szerezhetnénk tudomást, ha az iskolák falai beszélni tudnának – vagy ha a tanulók megfelelő nyelvészeti szaktudás birtokában lennének, s szándékuk azt diktálná, hogy ezen eseteket közreadják. – Ez persze nem lehet elvárás.

Általános iskolai éveimre visszatekintve egy alkalommal – legalábbis több hasonló eset nem ragadt meg emlékezetemben – testközelből is megtapasztaltam a hozzáadó szemléletű anyanyelvoktatás hiányát. Az ezzel járó rossz érzések örvényszerűen hatottak rám.

Magyartanárnőnk a témazáró fogalmazásokat tartalmazó füzeteket osztotta ki, s közben a jól ismert értékelési szempontnak, a „*tartalom, helyesírás, külalak*” sérthetetlen hármasságának ismérveit hangoztatta. Kinyitva a füzetet, egyből kiütközött – sok egyéb más, apró finomítás mellett – egy hatalmas, piros folt. Valójában nem folt volt az, csak első pillantásra tűnt annak: a tanárnő egy, a fogalmazványba belekerült alaki tájszó oda nem illőségét akarta bő, piros tintával jelezni. Kisiskolásként olyan érzésem támadt, mintha mázolásával e szó létjogosultságát akarta volna megvonni, s egyúttal a lényemnek egy részét a semmibe kívánta volna vetni. Nos, hát ez (is) én vagyok – gondoltam magamban –, nemcsak leírni tudom, hogy *mihánts* (és nem az eredeti szándékok szerinti *miháncs*, hiszen bekapcsolt bennem a szóelemzés elvét alapul vevő helyesírási motor); hanem használata által e szó a lényemnek elidegeníthetetlen része is egyben. Ma is visszhangzik fejemben a heideggeri gondolat: az ember „*nyelvbe foglalt létező*”. Örök lecke – vagy nagy tanulság? –, gondolhatná az ember naiv módon: a *miháncs* szociális értéke – létjogosultságát elvitatva – nulla. A valóság viszont az, hogy van neki, csak funkcióhoz és beszédhelyezetehz kötött e változat megfelelő használata – a köznyelvi megfelelője: *mihelyt* (népiesen: *mihelyst*).²

1 Illyés Gyula: Puszták népe. Móra Kiadó, Budapest, 1991.; <ftp://ontologia.hu/Language/Hungarian/Crawl/MEK/mek.oszk.hu/00600/00682/00682.pdf> (Utolsó hozzáférés: 2020. január 10.)

2 Pusztai Ferenc (főszerk.): Magyar értelmező kéziszótár. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

A margón eligazításként csak ennyi állt: „ilyen szavakat nem használunk”. Világunk kritikus szemlélőjeként e mondattal már gyermekként is voltak problémáim – egyből kettő is. Mely szavak tartoznak ebbe a csoportba, s mely rendezőelv alapján kerülnek be e körbe a különféle szavak? Erre már nem kaptam választ, s ahogy az eset folytatása, úgy a nyelvjárásokkal kapcsolatos további anyanyelvoktatási emlékeim is homályba vesznek.

Az említett alaki tájszót családi és ismerősi körben azóta is használjuk, de hogyan korábban, a dolgozatba kerülésekor sem láttuk leírva, azóta sem vetjük papírra. Ebből – vagyis a nyelvjárás változatok írásbeliség nélküli voltából – fakadóan a probléma tovább rétegződik, ti. ha a diáknak a hallott alak köznyelvi megfelelője (ha van egyáltalán!) nem jut eszébe, akkor a már említett módszerrel vagy mással próbál köznyelvi alakot „faragni” a nem köznyelvi változathoz. Ha birtokában lenne olyan tudásnak, amely segítséget nyújtana a nyelvváltozatközi alak- és jelenségpárhuzamok feltárásában, továbbá amely segítené eligazítani az azok közötti „átjárásban”, annak egyértelműen pozitív hozadéka lenne mind az írásbeli, mind a szóbeli megnyilvánulás minőségére nézve. Hiszen a kutatások azt bizonyítják, hogy nyelvjárás háttérrel összefüggő hatás a szóbeli és írásbeli produkciók alapján a nyelv minden szintjén kimutatható.³

A gyakorló magyartanárok talán kevésbé, a dialektológusok és szociolingvisták annál inkább adnak hangot hosszú évek óta abbéli álláspontjuknak, hogy olyan anyanyelvoktatásra van szükség, amelyben a tanárok – az ún. hozzáadó szemlélet jegyében – a kettősnyelvű diákok nyelvhasználatának nyelvjárás vetületére is tekintettel vannak, s nem csak a művelt magyar köznyelv írott és beszélt változatának finomságaira igyekeznek megtanítani diákjaikat.⁴

Világos, hogy az anyanyelvoktatás során a hangsúly a köznyelv írott és beszélt változatának elsajátításán van, hiszen ez a feltétele a tanulók társadalmi esélyegyenlőségének és versenyképességének; azonban a kettősnyelvű tanulók nyelvhasználatának a nyelvjárás vetületére való odafigyelés is rendkívül fontos kérdés. Legfőképpen azért, mert a közoktatásban tanuló diákok legalább kétharmada, de a felsőoktatásba bekerülő hallgatóknak is jelentős hányada nyelvjárás háttérű beszélő.⁵ Persze az sem elhanyagolandó, honnan közelítjük meg a megoldásra váró feladatot. Nem olyan anyanyelv-tanórára van szükség, amelyben elvont nyelvjárás-tani ismereteket tanítanak a diákoknak, hanem olyan – jó szakmai érzékkel bíró, s a pedagógiai folyamatba a megfelelő pillanatban segítő módon közbeavatkozó – pedagógusokra, akik alkalmasint egy-egy nyelvjárás szó vagy rendszertani jelenség felszínre bukkanása esetén kontrasztív szemlélettel rá tudják irányítani a tanulók figyelmét az anyanyelv táji sokszínűségére. Szándékosan írtam *pedagógust* és nem *magyartanárt*, mert ez általános érvényű, tantárgytól független, gyakorlati pedagógiai kérdés azokban az intézményekben, amelyekben az oktatás a tanuló anyanyelvén folyik. Bizonyos mértékben minden pedagógusnak érzékeny kell(ene) válnia a téma iránt.

A magyartanárok esetében különösen fontos, hogy megfelelő mértékű nyelvjárás ismeretek birtokában – jobb esetben helyi nyelvjárás háttérű kettősnyelvűekként – olykor adjanak teret az intuíciónak. Nyugat-dunántúli származásúként – kemenesaljaiként – tanul-

3 Ld. *Kiss Jenő*: Az alkalmazott dialektológia. A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés. In *Uő.* (szerk.): Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 145–156.; továbbá *Guttman Miklós*: A táji jelenségek vizsgálata tíz-tizenéves beszélt nyelvben Nyugat-Dunántúlon. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995.

4 Ld. többek között *Kiss Jenő*: A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés. Magyar Nyelvőr 126. sz. (2002) 263–269.; *Beregszászi Anikó*: Anyanyelv-oktatás hozzáadó (additív) szemléletben. A magyar nyelv tanterv kínálta lehetőségek. In *Karmacs Zoltán–Márku Anita* (szerk.): Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században. PoliPrint, Ungvár, 2009. 20–25.; *Parapatics Andrea*: Pozitívan a nyelvjárásokról – az iskolában is. Anyanyelv-pedagógia, 4. sz. (2011); <http://www.anyanyelv-pedagogia.hu/cikkek.php?id=347> (Utolsó hozzáférés: 2020. január 10.)

5 Ld. *Kiss Jenő*: A nyelvjárások és az anyanyelvi nevelés. Magyar Nyelvőr 126. sz. (2002) 263–269.

mányaim során sokszor tapasztaltam, hogy magyartanárom (aki szintén e kistáj szülöttje) a különféle szépirodalmi szövegekben, versekben (pl. Arany János költeményeiben) előforduló nyelvjárási vonások kapcsán indíttatást érzett, hogy „itt és most” jelleggel kitérjen néhány (főként lexikai) nyelvjárási változatra. Jóllehet e változatok természetük szerint területi kötöttséget mutatnak, előfordulhatnak még nagyobb kiterjedéssel is a magyar nyelvterület egészére nézve, de nagyobb annak a valószínűsége, hogy az adott alakváltozatot nem ismerik a távolabbi vidékek diákjai, ezért természetesen nem is érezhetik sajátjuknak. S minthogy ezek nyelvjárásuknak nem elemei, így a párhuzam számukra nem életközeli, hanem tankönyvíví, s az ismeret – mentális értelemben vett – távolsága miatt nem fog tartósan bizonyulni. Helyette olyan példákra van szükség – adott esetben szépirodalmi, de akár más műfajú szövegekből is merítve –, melyek a diákok saját nyelvjárásával összefüggésben állnak. Más szóval: a nyelvjárásokra való alkalmankénti reflexiók alapanyagául sikerünk érdekében érdemes olyan művet választani, melynek szerzője (megközelítőleg) az adott vidéken élt és alkotott. Ennek megfelelően a nyugat-dunántúli nyelvjárástípushoz⁶ tartozó településeken sokkal célravezetőbb például Berzsenyi Dániel, Dukai Takách Judit, Nagy László vagy Weöres Sándor műveiből példákat hozni, mintsem Arany János műveiből – ismétlem: ezen a területen, hacsak nem a nyelvjárásközi eltérés (esetleg párhuzam) érzékeltetése a cél. Mert ez eggyel magasabb absztrakciós szintre helyezi a problémát: megvalósításához ez esetben az anyanyelvjárás–köznelv közti kontraszt érzékelése már az elvárások közé tartozik, s ez ad lehetőséget az anyanyelvjárás – (azonnyelvi) más nyelvjárás közti kontraszt rendszertani szempontú vagy heteroním lexémák általi érzékeltetésére.

Nem az a döntő kérdés végső soron, mit tudnak a gyerekek általában a nyelvjárásokról elméleti szinten, hanem mit tudnak saját anyanyelvjárásukról – ugyanis a köznelv és nyelvjárás közti kontrasztot többnyire jól érzik⁷ –, s e tudásból mit tudnak aprópénzre váltani a naponkénti szóbeli és írásbeli gyakorlatukban. Ha (tágan értelmezve) a közoktatás helyi, illetőleg távolabbi (központi) szereplői lassanként képesek lesznek e szemléletváltásra, hamar nyilvánvalóvá válhat, hogy a témánkkal összefüggésben álló kihívások – tehát a nyelvjárások hátrányos megítélése, a nyelvjárási változattal kapcsolatos szégyellő-önfeladó attitűd⁸ stb. – javarészt maguktól szűnnek meg.

Ferenczi Gábor

6 A nyelvjárások osztályozására ld. *Juhász Dezső*: A magyar nyelvjárások területi egységei. In *Kiss Jenő* (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 262–324.

7 Ld. többek között *Kiss Jenő*: Nyelvjárás és köznelv. Általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási közegben. *Magyar Nyelv* 4. sz. (1996) 403–415.; *Boros Ildikó*: Mit tudnak a veszprémi nyolcadikosok a nyelvjárásokról? In *Hári Gyula–H. Tóth Tibor* (szerk.): *Regionalitás és nyelvjárásiasság Veszprém megyében*. Pannon Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Veszprém, 2010. 59–63.; *Kovács Rácz Eleonóra*: A nyelvjárás fogalmi, valamint élőnyelvi jellegének tudatosulása az általános iskola 5. és 8. osztályában. *Hungarológiai Közlemények* 4. sz. (2011) 145–160.; *Kovács Rácz Eleonóra*: Nyelvjárási attitűdök. Bölcsészettudományi Kar Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék, Újvidék, 2013; *Ferenczi Gábor*: Nyelv(járás)i tudat és nyelv(járás)i attitűd vizsgálata felső tagozatos tanulók körében. In *Bódi Zoltán–Ferenczi Gábor–Pál Helén* (szerk.): *A magyar nyelvjárások a XXI. században – nyelvstratégiai megközelítésben*. Tanulmánykötet a Magyar Nyelvstratégiai Intézet által 2018. december 4–5-én rendezett konferencián elhangzott előadásokból. A Magyarországi Intézet kiadványai 9. Magyarországi Intézet, Budapest, 2019. 195–237.

8 Ld. *Kiss Jenő*: Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002; *Kiss Jenő*: A nyelvi attitűd: a nyelvjárásokhoz és a köznelvhöz való viszonyulás. In *Uő*. (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 218–229.; továbbá ezen attitűdnek negatív társadalomlélektani összefüggéseit ld. bővebben *Deprez, Kas–Persoons, Yves*: Attitude. In *Ammon, Ulrich–Dittmar, Norbert–Mattheier, Klaus J.* (szerk.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1987. 125–132.; *Löffler, Heinrich*: *Germanistische Soziolinguistik. Grundlagen der Germanistik* 28. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 2010.